

Małgorzata FLAGA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Instytut Nauk o Ziemi
Lublin, Polska
e-mail: malgorzata.flaga@poczta.umcs.lublin.pl

**PRZEMIANY PRZESTRZENI SAKRALNEJ LUBLINA
– HISTORIA ZAPISANA W KULTUROWYM
KRAJOBRAZIE MIASTA**

**CHANGES IN SACRAL SPACE OF LUBLIN
- HISTORY WRITTEN IN CULTURAL LANDSCAPE OF THE TOWN**

Słowa kluczowe: przestrzeń sakralna, krajobraz kulturowy, historia Lublina, architektura sakralna miasta

Key words: *sacral space, cultural landscape, history of Lublin, sacral architecture of town*

Streszczenie W opracowaniu zostały przedstawione zależności pomiędzy historią miasta Lublina a zmianami w przestrzeni sakralnej miasta. Przestrzeń ta, jako jeden z elementów krajobrazu kulturowego jest ciągłym zapisem rozgrywających się w niej zdarzeń, związanych ze wszystkimi aspektami życia człowieka. Pojedyncze zdarzenia lub dłuższe przemiany historyczne również zaznaczają się w przestrzeni, między innymi za pomocą elementów religijnych. Dlatego też przestrzeń sakralna, na równi ze świeckimi elementami krajobrazów kulturowych, jest świadkiem i wyrazicielem naszej przeszłości.

W artykule zaprezentowano wybrane elementy przestrzeni sakralnej Lublina, miasta o niezwykle bogatej historii, ściśle powiązanej z dziejami Polski. Przedstawione miejsca i obiekty sakralne pojawiały się w mieście w różnych okresach jego rozwoju i były świadectwem lub symbolem rozmaitych zdarzeń historycznych. Ze względu na wiodącą pozycję Kościoła rzymskokatolickiego wśród wyznań Lublina, ukazano przede wszystkim obiekty związane z tym Kościołem. Ponadto, zaprezentowano miejsca kultu innych religii, których obecność wyraźnie zaznaczyła się w dziejach miasta.

Abstract *In the paper, some relations between history of Lublin and changes in the sacred space of the town were presented. This sacred space, as the one of numerous elements of cultural landscape, includes permanent records of events connected with whole range of various aspects of human's life. Single historical occurrences and long-term changes are also marked in the space, among others - by religious elements. That is why sacred space, on equal terms with secular objects of cultural landscape, is a witness and reflection of our past.*

In the article, the author shows some chosen components of sacred space of Lublin - town with very rich history which is linked to the bygone times of Poland. Places and objects presented, appeared in the town in various periods of its development and are evidences or symbols of historical occurrences. Due to leading importance of the Roman Catholic Church among all denominations in Lublin, items of this Church were shown above all. Moreover, sacred properties and objects of worship of other religion which played crucial role in the town were demonstrated as well.

WPROWADZENIE

Krajobraz kulturowy, będąc integralną częścią przestrzeni geograficznej, zawiera w sobie ciągły zapis rozgrywających się w niej zdarzeń, w tym przypadku związanych z człowiekiem i szeroką gamą wszelkich aspektów jego życia. Odzwierciedla więc, jak pisze A. Jackowski (2007) „wielowiekową działalność człowieka w środowisku geograficznym” i jest „nośnikiem informacji o dziejach regionu”. Elementy krajobrazu kulturowego mówią zarówno o bytowej, gospodarczej i kulturowej aktywności człowieka, jak i o wydarzeniach historycznych oraz politycznych, które są jego udziałem. Zdarzenia te są bowiem utrwalane nie tylko poprzez pisemne źródła i ustne przekazy, ale także za pomocą materialnych śladów w krajobrazie.

Przestrzeń sakralna jest jedną z wielu części krajobrazu kulturowego (Bilska-Wodecka, 2004; Jackowski, 2007; Jackowski, Sołjan, 2001), stąd ona również stanowi obraz wydarzeń historycznych i przybliża je poprzez elementy religijne. Obiekty i miejsca święte pojawiały się w krajobrazie przypadkiem w toku następujących po sobie zdarzeń dziejowych lub celowo, dla ich upamiętnienia. Są więc, na równi ze świeckimi elementami krajobrazu kulturowego świadkami naszej przeszłości i jej wyrazicielami. Obiekty religijne mające charakter upamiętniający powstawały przede wszystkim w miastach, jako głównych ośrodkach życia i działalności ludzkiej. W ten sposób, rozwijała się miejska przestrzeń sakralna, na którą w wymiarze fizycznym, obok obiektów składały się jeszcze obszary sakralne, zaś w wymiarze symbolicznym – wartości kulturowe i duchowe (Przybylska, 2005).

Miastem o niezwykle bogatej historii i licznych elementach religijnych jest Lublin. Jego położenie w strefie pogranicznej, rozumianej w aspekcie politycznym, etnicznym i religijnym spowodowały, że przez wieki ścierały się tu wpływy różnych kręgów kulturowych, grup narodowościowych, etnicznych i wyznaniowych (Szczęsna, Gawrysiak 2009) oraz miały miejsce doniosłe wydarzenia historyczne, kształtujące obraz Polski i Europy. Wszystkie te zdarzenia pozostawiły po sobie ślady w przestrzeni miasta w postaci materialnych i niematerialnych pamiątek, w tym również religijnych.

Celem artykułu jest ukazanie zależności pomiędzy dziejami regionu i kraju a przekształceniami przestrzeni sakralnej w mieście, na przykładzie wybranych elementów tej przestrzeni w Lublinie. W opracowaniu wyjaśniono samo pojęcie „przestrzeni sakralnej” i jej miejsce w krajobrazie miejskim. Następnie, przedstawiono krótko historię Lublina na tle dziejów Polski, w celu ukazania szerszego kontekstu zmian zachodzących w przestrzeni sakralnej miasta. Bowiem, jak twierdzi A. Jackowski (2003) właściwa interpretacja aktualnych zjawisk religijnych jest możliwa jedynie przy odniesieniu ich do uwarunkowań historycznych. Przemiany przestrzeni *sacrum* w Lublinie zostały ukazane na kilku wybranych przykładach – obiektach i miejscach kultu religijnego, które pojawiły się w mieście w różnych okresach jego rozwoju i były świadectwem lub symbolem różnych zdarzeń historycznych i prądów politycznych. Ze względu na wiodącą rolę Kościoła rzymskokatolickiego na terenie Lublina, najliczniejszą grupę stanowią obiekty i miejsca święte związane z tym

wyznaniem. Ponadto, zaprezentowano miejsca kultu innych religii, których obecność wyraźnie zaznaczyła się w dziejach miasta.

Artykuł powstał na podstawie analizy literatury z zakresu geografii religii. Ponadto, także w oparciu o literaturę zebrano i przedstawiono fakty odnoszące się do historii Lublina oraz okoliczności powstania lub przekształcenia poszczególnych elementów sakralnych miasta. Zestawienie i interpretacja tych faktów pozwoliła na wyciągnięcie pewnych ogólnych wniosków na temat czynników decydujących o przemianach przestrzeni sakralnej w Lublinie.

PRZESTRZEŃ SAKRALNA JAKO ELEMENT PRZESTRZENI MIEJSKIEJ

Funkcja religijna już od czasów starożytnych była jedną z ważniejszych spośród tych, które decydowały o wzroście miast, a niejednokrotnie była też podstawą do zakładania ośrodków miejskich. Wyrazem funkcji religijnej i stopnia jej rozwoju w przestrzeni miasta są miejsca święte tworzące z kolei świętą przestrzeń (krajobraz). Jak podaje A. Jackowski (2007) i L. Przybylska (2005) pojęcia: „miejsce święte”, „przestrzeń sakralna” oraz „krajobraz sakralny”, w zależności od węższego lub szerszego ich rozumienia, są różnie definiowane w literaturze, a niekiedy również stosowane zamiennie. Autorka niniejszego artykułu, przychylając się do sposobu, w jaki interpretuje wymienione terminy L. Przybylska (2005, 2008), przestrzeń sakralną traktuje jako „funkcjonalnie wyróżnioną podprzestrzeń przestrzeni geograficznej, będącą odzwierciedleniem potrzeb i możliwości wyrażania przekonań religijnych”. W przypadku poniższego opracowania, przestrzeń sakralną można uważać za podprzestrzeń przestrzeni miejskiej, wydzielonej dodatkowo jako podtyp kulturowej przestrzeni geograficznej. Na przestrzeń sakralną miasta składają się miejsca święte: obiekty (kościóły, kaplice, krzyże, figury i inne drobne formy architektoniczne i obszary (przede wszystkim cmentarze), jak również hierotoponimy, tj. związane z religią nazwy ulic, placów, wzniesień itp. Integralnym elementem przestrzeni sakralnej jest człowiek, który poprzez kreowanie miejsc świętych, a następnie wędrówkę do nich sprawia, że są one stale „żywe” (Jackowski, 2007).

Rozwój funkcji religijnej i przestrzeni sakralnej w mieście wiąże się z przekształcaniem jego krajobrazu. Pojawiają się w nim nowe elementy religijne, które – jak twierdzi W. Maik (2005) – w dużym stopniu nawiązują do aktualnej sytuacji historycznej, przez co mają „piętno ewolucji historycznej”. Miejsca święte powstają bowiem jako odpowiedź na bieżące potrzeby wiernych, jako wota dziękczynne lub błagalne lub jako pamiątki ważnych wydarzeń historycznych. Jeśli są to znaczne obiekty lub obszary, to są zazwyczaj lokalizowane w określonych strefach przestrzeni miejskiej, co wynika z obowiązujących wzorców urbanistycznych i tendencji planistycznych, wreszcie noszą cechy aktualnego stylu architektonicznego.

W Polsce, we wczesnym średniowieczu, najważniejsze obiekty sakralne czyli kościoły były budowane najczęściej przy tworzących się osiedlach ludzkich. Niekiedy, zdarzały się też sytuacje odwrotne, kiedy to przy kościołach lokowano osady, najczęściej o charakterze służebnym. W ośrodkach, w których skupiała się władza świecka,

w obrębie grodu powstawały murowane z kamienia kościoły grodowe, zaś w siedzibach biskupstwa, na podgrodziu stawiano pierwsze romańskie katedry. We wczesnomiejskich polskich ośrodkach, kościół był zlokalizowany na wydłużonym placu, stanowiącym centralne miejsce w układzie urbanistycznym (Sawczuk, 1991).

W okresie XIII-XV w. powstał schemat struktury przestrzennej miast polskich, który stanowił wzorzec podczas zakładania nowych ośrodków miejskich aż do końca XVIII w. Miejsce przeznaczone pod budowę kościoła znajdowało się w pobliżu rynku, zaś klasztory powstawały poza murami miejskimi, na obrzeżach i przedmieściach miasta. W czasach renesansu istniejące układy średniowieczne były wzbogacane we współczesne elementy i kompozycje architektoniczne. W latach 80. XVIII w. w większości miast polskich pojawiły się tzw. Komisje Dobrego Porządku, które zajęły się porządkowaniem przestrzeni miejskiej i zabudowy, oczyszczaniem miasta i regulacją spraw własnościowych. W okresie zaborów działalność urbanistyczna, w tym zabudowy sakralnej była zróżnicowana w poszczególnych regionach kraju; na Lubelszczyźnie była ona wyraźnie słaba (Sawczuk, 1991). Co więcej, wiele obiektów sakralnych było likwidowanych i ulegało niszczeniu w związku z działaniami zaborców, skierowanymi przeciwko Polakom i religii katolickiej.

Podobnie po II wojnie światowej, w okresie rządów komunistycznych można było obserwować negatywne podejście, a nawet walkę władz z Kościołem. Jednym z jej przejawów było niewydawanie pozwoleń na budowę kościołów w nowo tworzonych osiedlach mieszkaniowych, szybko rozwijających się miast. W konsekwencji, większość świątyń w miastach znajdowała się w ich historycznych centrach oraz ich najbliższym otoczeniu, zaś rozległe niekiedy dzielnice mieszkaniowe, zlokalizowane na peryferiach miast były ich pozbawione. Braki te zostały uzupełnione po 1980 r., kiedy to nastąpił prawdziwy „boom” na tworzenie nowych parafii i zespołów sakralnych w zewnętrznych strefach miast.

ZARYS HISTORII LUBLINA

Udokumentowane ślady osadnictwa na terenie Lublina pochodzą z VI w., ale początki miasta to wiek XI. Na wzgórzu Czwartek oraz sąsiednich wzniesieniach rozwijała się niewielka osada targowa, znajdująca się wprawdzie na peryferiach ówczesnego państwa polskiego, ale za to położona atrakcyjnie pod względem handlowym na tzw. wschodnim szlaku bursztynowym. Już wówczas na tym terenie zaznaczały się silnie wpływy kultury ruskiej i religii prawosławnej. W okresie rozbicia dzielnicowego Polski, Lublin należał do dzielnicy sandomierskiej, która następnie połączyła się w jedno księstwo z dzielnicą krakowską. Do połowy XII w. na Lubelszczyźnie nie było państwowej jednostki administracyjnej, ale w 1171 r. Lublin stał się siedzibą archidiaconatu (Rozwałka, 1997; Szczygieł, 2008b).

W XII w. ludność w Lublinie skupiała się głównie na Wzgórzu Staromiejskim i na Czwartku, natomiast na Wzgórzu Zamkowym istniał umocniony gród, w którym rezydował kasztelan. Każde z centrów osadniczych posiadało własny kościół. Od przełomu XII i XIII w. wzrastało znaczenie osady jako ważnego ośrodka politycznego

i handlowego na wschodnim pograniczu Polski. Taki charakter i położenie, z jednej strony, sprzyjało rozwojowi przestrzennemu Lublina, z drugiej zaś - narażało go na ciągłe najazdy i zniszczenia ze strony najeźdźców ze wschodu. Ostatecznie jednak, dzięki swoim funkcjom, w 1317 r. Lublin uzyskał prawa miejskie z rąk Władysława Łokietka (Myśliński, 1997).

Okres od XIV do połowy XVII w. to czas rozkwitu Lublina i całej Lubelszczyzny. Od 1474 r. miasto było stolicą województwa lubelskiego. Odbywały się tu sejmy i sejmiki, a jednym z najważniejszych wydarzeń było podpisanie w 1569 r. unii polsko-litewskiej. Rangę regionu podniosło dodatkowo powołanie w Lublinie w 1578 r. Trybunału Koronnego dla Małopolski. Z kolei dzięki bogatemu rzemiosłu i ożywionemu handlowi, na lubelskich jarmarkach spotykali się kupcy z całej Europy i Imperium Osmańskiego. W XVI w. zaczęły rozwijać się szkoły ariańskie, a jako przeciwagę dla nich powoływano szkoły jezuickie. Lublin stał się centrum życia umysłowego na wschodzie i miejscem dysput religijnych. Tworzyli tu słynni poeci, pisarze i architekci, działali uczeni, drukarze i lekarze (Myśliński, 1997; Szczygieł, 2008a).

Z jednej strony tragicznym, z drugiej strony przełomowym dla wyglądu miasta był jego pożar w 1575 r., w wyniku którego Lublin zmienił swoje oblicze z gotyckiego na renesansowe. Rozwój architektoniczny miasto zawdzięczało przede wszystkim bogacącym się mieszczanom, którzy budowali nowe kamienice w obrębie murów miejskich, jak również magnatom przybywającym na sejmiki, którzy z kolei fundowali kościoły w mieście, zaś na podmiejskich jurydykach stawiali dwory i rezydencje. Zwiększała się także liczba ludności miasta, a skład narodowościowy i religijny stawał się coraz bardziej urozmaicony. W Lublinie chętnie osiedlali się obcy rzemieślnicy i kupcy: Rusini, Ormianie i Tatarzy. Od drugiej połowy XV w. rozpoczęła się bogata historia lubelskiej gminy żydowskiej, która posiadała w mieście synagogę, akademię talmudyczną, drukarnię i oficjalny żydowski sejm. W XVI w. w mieście pojawiali się też innowiercy: arianie, luteranie i kalwini. Każda z tych społeczności zaznaczała swoją obecność w życiu miasta i pozostawiała trwałe ślady materialne (Radzik, 1997).

Złoty czas Lublina zakończył się w połowie XVII w. wraz z wojnami, które zniszczyły całą Polskę. Lubelszczyzna doświadczyła najazdów kozackich, tatarskich i szwedzkich, przemarszu wojsk rosyjskich, a ponadto była miejscem koncentracji wojsk koronnych i litewskich. Działania wojenne, pożary i epidemie spowodowały, że Lublin popadał w ruinę, tracił swoje bogactwa i rangę. Mieszczanie polscy ulegli ogromnemu zubożeniu, nastąpił także upadek gminy żydowskiej. W przerwach między latami walk następowały okresy odbudowy i ożywienia miasta. Po uchwaleniu Konstytucji 3 Maja w 1791 r. Lublin był przez pewien czas miastem wydzielonym dla ziem położonych między Wisłą a Bugiem. W trakcie Sejmu Czteroletniego region lubelski został też oddzielony od diecezji krakowskiej, zaś przyłączony do chełmskiej, która otrzymała nazwę diecezji chełmsko-lubelskiej. W 1794 r. Lublin miał udział w insurekcji kościuszkowskiej, ale jeszcze w tym samym roku został zajęty przez Rosjan, którzy przekazali go Austriakom (Janas, 1997; Gmiterek, 2008).

Charakterystyczny dla wieku XVIII był rozwój katolickich instytucji, w związku z czym i zabudowań kościelnych. W Lublinie odbudowywano i stawiano nowe kościoły, klasztory, szpitale i szkoły zakonne. Natomiast jeszcze pod koniec XVII w. zmniejszyła się społeczność prawosławna. Większość z wiernych przeszła do obrządku greckokatolickiego, przy prawosławiu pozostali jedynie Grecy. W dalszym ciągu Lublin był ważnym ośrodkiem żydowskim, chociaż gmina znacznie zbiedniała podczas kolejnych wojen i osłabło jej życie naukowo-kulturalne. Po długim okresie przerwy, pod koniec XVIII w. w Lublinie odrodził się protestantyzm; ewangelicy uzyskali zgodę królewską na wzniesienie kościoła, szkoły i szpitala (Radzik, 1997).

W latach 1795-1809 Lublin pozostawał pod zaborem austriackim, w granicach tzw. Galicji Zachodniej. Jednocześnie, w 1805 r. stał się siedzibą nowo powołanej diecezji lubelskiej. Po powstaniu Księstwa Warszawskiego w 1809 r. miasto było krótko stolicą wyzwolonych w Galicji obszarów oraz siedzibą departamentu. W 1813 r. ponownie zajęli je Rosjanie, zaś po kongresie wiedeńskim weszło w skład kontrolowanego przez Rosję Królestwa Polskiego, w którym awansowało na stolicę województwa (Śladkowski, 2000).

Lublin, zniszczony po wojnach napoleońskich zaczęto odbudowywać i przywracać do dawnej pozycji już w pierwszej połowie XIX w. W zamierzeniach władz rosyjskich miało to być największe miasto we wschodniej części Królestwa. Lublin został więc uporządkowany, przeprowadzono w nim szereg inwestycji, w tym przemysłowych, wzrosło jego znaczenie jako ośrodka kulturalno-oświatowego. Swoją działalność religijną odrodziła społeczność żydowska, która utworzyła w Lublinie centrum chasydyzmu na ziemiach polskich. Natomiast przez cały okres zaborów w mieście były likwidowane kolejne zakony i klasztory. Akcję tę zakończyła wielka kasata, przeprowadzona przez Rosjan w Królestwie Kongresowym po powstaniu styczniowym (Janas, 1997, Śladkowski, 2000).

Obie XIX-wieczne próby odzyskania niepodległości znalazły odzew wśród mieszkańców Lublina, którzy licznie uczestniczyli najpierw w manifestacjach i nabożeństwach patriotycznych oraz działalności konspiracyjnej, a następnie w walkach wyzwoleniczych. Miasta i ludności nie ominęły więc też represje ze strony władz rosyjskich po stłumieniu powstań. Przełom XIX i XX w. to okres, w którym dokonywały się dalsze przemiany gospodarcze i kształtował się układ urbanizacyjny Lublina, rozwijało się życie umysłowe i kulturalne. Bardzo charakterystyczny był w tym czasie skład narodowościowo-wyznaniowy miasta, w którym wyraźnie dominowała ludność żydowska, skupiająca się w rejonie Starego Miasta, Podzamcza i Wieniawy (Śladkowski, 1997, 2000).

W 1915 r. Lublin zajęły wojska austro-węgierskie i na pewien czas został on siedzibą c.- k. gubernatorstwa dla okupowanej przez Austriaków części Królestwa Polskiego. W listopadzie 1918 r., przez kilka dni miasto było stolicą odradzającego się kraju. W niepodległej Rzeczypospolitej Lublin został miastem wojewódzkim, mającym bardziej charakter ośrodka administracyjnego i społeczno-politycznego aniżeli przemysłowego. Pod koniec lat 20. przystąpiono do uporządkowania i rozbudowy przestrzennej miasta. Lublin zaczął rozwijać się jako ośrodek kulturalny i naukowy,

oddziałujący nie tylko na województwo. W 1918 r. ks. Idzi Radziszewski założył tu Katolicki Uniwersytet Lubelski, od 1926 r. działało jezuickie kolegium Bobolanum, a w 1930 r. powstała wyższa uczelnia żydowska. Odzyskanie niepodległości sprzyjało rozbudzeniu życia religijnego w mieście, przede wszystkim powracały do niego dawne i pojawiały się nowe zakony (Janas, 1997; Śladkowski, 2000).

Podczas II wojny św. Lublin był jednym z największych w kraju ośrodków ruchu oporu i walki podziemnej, ale też miejscem wielkiego terroru i represji hitlerowskich. W 1941 r. na przedmieściach miasta powstał obóz koncentracyjny Majdanek, a w samym mieście istniało kilka punktów przesłuchań i egzekucji. Wojna przyczyniła się do ogromnego zniszczenia i zubożenia miasta. W tym okresie straciło też ono swój wyjątkowy koloryt i wielokulturowy charakter. Niemcy wywieźli do obozów zagłady całą lubelską ludność żydowską, a ich dzielnicę wraz z zabytkowymi synagogami i kamienicami zlikwidowali.

Lublin został wyzwolony w lipcu 1944 r. Wówczas, do miasta przeniosły się PKWN, Krajowa Rada Narodowa i sztab główny Wojska Polskiego, a miasto ponownie zostało na krótko stolicą kraju. Od czasów powojennych Lublin jest największym miastem po wschodniej stronie Wisły. Stale postępuje jego rozwój przestrzenny, zmieniają się funkcje z przemysłowych na usługowo-handlowe, wzrasta rola w regionie i kraju. Dzięki kilku uczelniom wyższym i licznym instytucjom kulturalnym, jest silnym ośrodkiem naukowo-kulturowym. Swoje liczne walory miasto stara się wykorzystać do rozwoju turystyki.

Trzeba zaznaczyć, że Lublin czynnie uczestniczył we wszystkich wydarzeniach politycznych, jakie rozgrywały się w Polsce po II wojnie św. W 1956 i 1968 r. odbywały się tu wiece i manifestacje skierowane przeciwko rządowi komunistów. W 1980 r. Lublin i sąsiedni Świdnik uczestniczyły w strajkach, które zapoczątkowały ogólnopolskie protesty i powstanie „Solidarności”. Znaczącym wydarzeniem dla miasta było przybycie w 1987 r. Papieża Jana Pawła II, który odwiedził KUL i odprawił mszę św. na osiedlu Czuby. Po 1989 r. Lublin starał się szybko dostosować do nowych warunków politycznych i gospodarczych, a także powrócić do roli wielokulturowego centrum na pograniczu Wschodu i Zachodu. Przejawem tego było m. in. nawiązanie bliższych stosunków handlowych i kulturalnych ze wschodnimi sąsiadami oraz stopniowe odradzanie się mniejszości narodowościowych i religijnych, niegdyś powszechnie widocznych w życiu miasta.

WYBRANE ELEMENTY PRZESTRZENI SAKRALNEJ LUBLINA

Elementem, który wyraźnie zaznacza się w krajobrazie historycznej części Lublina jest kościół p.w. św. Mikołaja, wzniesiony na wzgórzu Czwartek. Jest on uważany za najstarszą świątynię katolicką w mieście i można zakładać, że był też siedzibą najstarszej w Lublinie parafii, której początki niełatwo jednak określić.

Kościół – jak głoszą niektóre podania – został postawiony już w X w. przez Mieszka I w miejscu dawnej świątyni pogańskiej. Ponadto, według tradycji, w jego rejonie dokonywano chrztu mieszkańców tamtejszej osady. Według zapisków z XV w.

kościół miał swojego prebendarza i uposażenie w postaci pobliskich gruntów. Na początku XVII w. posiadał wezwanie Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny i był już obiektem murowanym. Po przebudowie i renowacji, świątynia uzyskała cechy renesansu lubelskiego i została ponownie konsekrowana w 1644 r., tym razem pod wezwaniem św. Mikołaja. W okresie istnienia kościoła odnotowano dwie przerwy w działalności parafii. Pierwsza, trwająca do 1669 r., nastąpiła w związku z przeniesieniem funkcji parafialnych do kościoła św. Michała na Wzgórzu Staromiejskim, zaś druga miała miejsce w XIX w. w okresie zaborów i wiązała się z ówczesnymi kasatami zakonów. Pod koniec XIX i na początku XX w. przeprowadzono kolejne prace budowlane w kościele, a do jego współczesnego wyglądu przyczyniło się jeszcze kilka renowacji w okresie powojennym. Współcześnie istniejąca parafia została erygowana ponownie dopiero w 1920 r., po odzyskaniu niepodległości przez Polskę. Ponieważ wzgórze Czwartek, na którym ulokowany jest kościół św. Mikołaja było wielokrotnie niszczone podczas różnych najazdów i wojen, jego stara zabudowa uległa prawie całkowitemu zniszczeniu, zaś jedyną jej pozostałością jest właśnie ta świątynia (<http://czwartek.lublin.pl>; Lublin. Przewodnik, 2000; Wadowski, 2004).

Spośród licznych kościołów Lublina, dwa z nich w szczególny sposób były związane z historią kraju i zostały ufundowane przez władców Polski jako wota dziękczynne za zwycięskie bitwy. Jako pierwszy, w XIII w. powstał kościół p.w. św. Michała Archanioła. Jego inicjatorem był król Leszek Czarny, któremu według tradycji przed wyruszeniem do walki z Jadźwingami przyśnił się Archanioł Michał i wręczając ognisty miecz, obiecał zwycięstwo i sławę. Bitwa zakończyła się faktycznie pomyślnie dla Polaków, w związku z czym władca postanowił wznieść kościół w miejscu, na którym miał cudowny sen, a przy budowie wykorzystał wziętych do niewoli jeńców. Świątynia nazywana fara, znajdowała się w środku przedlokacyjnego miasta, na Wzgórzu Staromiejskim i była otoczona cmentarzem. Od początku swego istnienia była kościołem parafialnym (w latach 1574-1826 dodatkowo kolegiatą) i koncentrowała życie religijne mieszkańców. Skupiały się przy niej liczne bractwa i stowarzyszenia religijne, gromadziły cechy rzemieślnicze i utrzymywały instytucje dobroczynne. W jej wnętrzu odbywały się uroczyste inauguracje posiedzeń Trybunału Koronnego. Fara cieszyła się wielką estymą wśród ludności miasta, o czym świadczyło jej bogate wyposażenie oraz pokaźna liczba kaplic, pod którymi znajdowały się krypty grobowe fundatorów. Niestety od pożaru Lublina w 1575 r. kościół doznawał kolejnych uszkodzeń, co przyczyniło się też do utraty wcześniejszej roli i funkcji. Ostatecznie, w oparciu o decyzję rosyjskiego gubernatora, zagrażającą bezpieczeństwu fara została rozebrana w 1856 r. Jej wyposażenie umieszczono w różnych lubelskich kościołach, zaś sam budulec przeznaczono na naprawę dróg. Współcześnie, materialną pamiątką po dawnej świątyni parafialnej są wyeksponowane pozostałości jej fundamentów w miejscu, w którym istniała, na tzw. Placu Po Farze (Lublin. Przewodnik, 2000; Wadowski, 2004).

Drugą świątynią wotywną w Lublinie jest tzw. kościół Powizytkowski, znajdujący się w Śródmieściu, przy ul. Narutowicza. Wraz z przylegającymi zabudowaniami klasztornymi został ufundowany w 1412 r. przez Władysława Jagiełłę, po jego

zwycięstwie pod Grunwaldem. Początkowo, kościół miał stanąć w samym miejscu bitwy, ale ze względu na to, że tamtejsze ziemie pozostały pod zarządem Zakonu Krzyżackiego, król zdecydował się wybudować go w Lublinie, mieście, które „doprowadziło” go na tron polski. Świątynia p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny Zwycięskiej została wzniesiona rękami jeńców krzyżackich na przedmieściu Lublina, w miejscu wcześniejszej kaplicy, będącej fundacją lubelskiej mieszczki. Obok kościoła wybudowano klasztor, do którego sprowadzono zakonnice i zakonników św. Brygidy. Zespół klasztorny znajdował się poza murami miejskimi, był więc często niszczone i rabowane. Mimo to, zachował elementy świadczące o jego gotyckim pochodzeniu. Natomiast o związkach kościoła z Władysławem Jagiełłą mówią dwie tablice wmurowane w fasadę świątyni oraz popiersie króla z informacją o fundacji, umieszczone w jednej z wewnętrznych kaplic (Denys, Wyszowski, 2000; Lublin. Przewodnik, 2000).

Do grupy obiektów o historycznym już obecnie charakterze można zaliczyć ważny element przestrzeni sakralnej Lublina, chociaż o zdecydowanie krótszym rodowodzie niż przedstawione wcześniej świątynie, gdyż powstały w latach 80. XX w. Jest to wysoki, ażurowy, metalowy krzyż z figurą Chrystusa, zaprojektowany przez współczesnego plastyka D. Bagińskiego. Znajduje się na Czubach, w parafii p.w. Św. Rodziny, przy ul. Jana Pawła II. Krzyż jest niewątpliwie godny uwagi ze względu na wydarzenie, które upamiętnia i swoją wyrazistość w krajobrazie. Powstał bowiem specjalnie w 1987 r. na przybycie do parafii Ojca Świętego Jana Pawła II i był częścią ołtarza, przy którym Papież odprawił mszę św. Krzyż, który pierwotnie miał być usunięty, pozostał, by przypominać o obecności Ojca Świętego w Lublinie. Niedługo potem również ulica, przy której znajduje się parafia uzyskała nową nazwę, z „Przełom” przemianowano ją na „Jana Pawła II”. Krzyż nie stał się jedynie martwą pamiątką, gdyż przez cały czas odbywają się przy nim okresowe nabożeństwa, a w ważniejsze uroczystości religijne odprawiane są msze św. Na co dzień, gromadzą się przy nim wierni, modlą się i zapalając znicze przy umieszczonym w dolnej części portrecie Jana Pawła II. Sama parafia Św. Rodziny należy do zespołów sakralnych, które powstawały w nowych dzielnicach mieszkaniowych Lublina w latach 80., a więc w pierwszym okresie zmian politycznych w kraju. Początkowo, na parafię składała się kaplica, przy której mieszkali księża. Z czasem rozrosła się w duży zespół sakralny, złożony z okazałego kościoła i stojącego obok Krzyża Papieskiego, domu Akcji Katolickiej (przekształconego z dawnej kaplicy), rozległej plebanii oraz dodatkowymi miejscami przeznaczonymi na modlitwę: grotą Matki Boskiej oraz rosarium ze stacjami różańca św.

Poza Kościołem katolickim, życie religijne Lublina było i jest związane z innymi wyznaniem i religiami, przede wszystkim różnymi odłamami chrześcijaństwa oraz judaizmem. Prawdopodobnie już pod koniec XIV w. w okolicach wzgórza Czwartek działała drewniana cerkiew prawosławna p.w. Przemienienia Pańskiego, służąca tej społeczności. Po pożarze starej cerkwi, na początku XVII w. rozpoczęto budowę nowej, murowanej. Ze względu na spory pomiędzy prawosławnymi a unitami w kwestii własności i zarządzania świątynią, jej ukończenie znacznie się przedłużyło, aż do

lat 30. Poświęcenie cerkwi przez metropolitę kijowskiego oraz przywileje nadane przez króla polskiego Władysława IV wyznawcom prawosławia nie zakończyły niesnasek między nimi a unitami. Cerkiew kilkakrotnie jeszcze zmieniała właścicieli, aż w 1695 r. wraz z monasterem i dużą liczbą wiernych przeszła w ręce unitów, u których pozostała do chwili kasaty unii w 1875 r. Wówczas, cerkiew powróciła do parafii prawosławnej, a przycerkiewny klasztor zlikwidowano. W XIX w. świątynia, ze względu na bardzo zły stan, była kilkakrotnie remontowana. Również w latach 80. i 90. jej wnętrze i elewacje objęto pracami konserwatorskimi. Jednak zmiany, jakie zachodziły w krajobrazie Lublina w ciągu ostatniego wieku sprawiły, że zniknęło pierwotne, naturalne otoczenie cerkwi. Obecnie, chociaż stanowi ona siedzibę prawosławnego biskupa Abla, ordynariusza diecezji lubelsko-chełmskiej, jest usytuowana w mało estetycznym i sprzyjającym modlitwie sąsiedztwie dworca autobusowego i ruchliwych arterii komunikacyjnych. Trzeba dodać, że cerkiew Przemienienia Pańskiego nie była jedyną świątynią prawosławną w Lublinie, ale w pewnych okresach historii funkcjonowało ich nawet kilka. Poddawane były jednak różnym kolejom losu, przez co zachowały się w różnym stanie lub też zostały zlikwidowane (Lublin. Przewodnik, 2000; Radzik, 1997).

Pomimo mocno zaznaczającej się działalności protestantów w Lublinie, materialnym śladem ich obecności w mieście jest tylko jedna świątynia: kościół ewangelicko-augsburski p.w. Św. Trójcy w końcowym odcinku Krakowskiego Przedmieścia. Pozwolenie na budowę zboru, szkoły i szpitala oraz zorganizowanie parafii ewangelicy po wieloletnich staraniach uzyskali dopiero w 1784 r. od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. We wcześniejszych wiekach, społeczności różnowiercze funkcjonowały w mieście w warunkach mniejszej lub większej tolerancji, w zależności od aktualnych prądów religijnych. Zbór zaprojektował architekt Zilchert, który był również budowniczym kościoła w Piaskach. Klasycystyczny, jednowieżowy kościół w Lublinie został ukończony w 1788 r. i wyposażony w ambonę i ołtarz z obrazem Chrystusa Ukrzyżowanego, które pochodziły ze zlikwidowanego zboru w Piaskach. Jako dowód wdzięczności dla króla Poniatowskiego, parafianie zamówili i powiesili w kościele jego portret. W 1785 r. na terenach przykościelnych powstała także plebania, a w 1823 r. szpital czy też dom opieki społecznej z zabudowaniami gospodarczymi. Prawdopodobnie już od początku istnienia kościoła działał przy nim także cmentarz. Obie wojny światowe przyczyniły się do ogromnego zubożenia parafii, strat w ludziach i majątku. Z dawnego zespołu sakralnego, przechodzącego kilkakrotne renowacje, do współczesnych czasów zachował się kościół, w którym nadal odprawiane są nabożeństwa i plebania. Dawny szpital został rozebrany w 1971 r., uszczuplono wówczas także obszar przykościelnego skweru i cmentarza. Sam cmentarz został zamknięty jeszcze w 1831 r., kiedy to rozpoczęto pochówki na nowym miejscu przy ul. Lipowej. Pozostałościami po starym cmentarzu jest kilkanaście pomników nagrobnych z inskrypcjami w języku polskim, łacińskim i niemieckim (Lublin. Przewodnik, 2000; Parafia Ewangelicko-Augsburska..., 2007; Radzik, 1997).

Tragiczne wydarzenia II wojny św. spowodowały, że spośród rozlicznych synagog i bóżnic żydowskich w Lublinie, zachowała się tylko jedna w kamienicy przy ul.

Lubartowskiej. Istniejące do 1939 r. synagogi zostały zniszczone przez Niemców, podobnie jak cała dzielnica żydowska. Wśród nielicznych obiektów, które nie uległy całkowitej likwidacji i są widoczne w przestrzeni miasta znalazły się m. in. budynki byłej szkoły talmudycznej Uczelni Mędrców Lublina przy ul. Lubartowskiej oraz pozostałości po Starym i Nowym Cmentarzu.

Stary kirkut żydowski jest położony przy ul. Kalinowszczyzna, na warownym wzgórzu Grodzisko. Zgodę na dokonywanie tam pochówków gmina żydowska uzyskała w 1555 r. od króla Zygmunta Augusta, ale uprzedzając ten przywilej, zmarłych grzebano na Grodzisku prawdopodobnie już pod koniec XV w. W XVII w. kirkut obejmował całe, otoczone kamiennym murem wzgórze. W późniejszych wiekach cmentarz ulegał częstym dewastacjom, zwłaszcza podczas wojen, kiedy to cmentarne wzgórze było traktowane przez różne wojska jako doskonały punkt strategiczny. Podczas II wojny św. Niemcy rozstrzeliwali tam więźniów Zamku Lubelskiego. W okresie powojennym cmentarz niszczał na skutek braku zainteresowania ze strony władz i kolejnych aktów wandalizmu.

Obecnie Stary Cmentarz jest najbardziej rozpoznawalnym symbolem obecności Żydów w Lublinie, a dzięki swemu znaczeniu religijnemu, historycznemu i artystycznemu jest też jednym z najcenniejszych zabytków kultury żydowskiej w Polsce. Należy do najstarszych cmentarzy żydowskich w kraju i w Europie. Tutejsze zachowane macewy, z których najwcześniejsza pochodzi z 1541 r. pozwalają zapoznać się z formami sztuki nagrobkowej z okresów różnych stylów artystycznych, dają też przykład sztuki kaligrafii hebrajskiej i symboliki nagrobnej. Cmentarz jest ponadto miejscem spoczynku kilku szczególnie znamienitych przedstawicieli społeczności żydowskiej w Lublinie. Przede wszystkim, znajduje się tu grób Jakowa Horowitza, twórcy chasydyzmu w Polsce i słynnego „Widzącego z Lublina”, do którego stale, również współcześnie przybywają pielgrzymki Żydów z całego świata. Spośród pozostałych pochowanych tam wybitnych osób warto wspomnieć o dwóch pierwszych rektorach lubelskiej jesziwy oraz marszałkach żydowskiego Sejmu Czterech Ziem (Lublin. Przewodnik, 2000; Kuwałek, Wysok, 2001).

PODSUMOWANIE

Lublin jest przykładem miasta, charakteryzującego się – jak określa to A. Jackowski (2007) - „dynamiczną”, a więc będącą w ciągłym rozwoju przestrzenią *sacrum*. Przez wieki kształtowała się ona w sąsiedztwie przestrzeni *profanum*, mając z nią różne powiązania terytorialne i funkcjonalne, zawsze jednak stanowiąc integralną część krajobrazu miejskiego. Jak widać po wybranych przykładach świętej przestrzeni Lublina, jej rozwój był też zawsze bardzo silnie uwarunkowany wydarzeniami historycznymi.

Największe nagromadzenie miejsc świętych, takich jak kościoły lub cmentarze występuje w centralnych rejonach Lublina, w miarę oddalania się od nich, ich liczba maleje. W dzisiejszych czasach, te obiekty i obszary nie podlegają już szczególnym

przekształceniom, są co najwyżej odnawiane i poddawane zabiegom konserwatorskim. Obok funkcji religijnej - służenia duchowym potrzebom wiernym, spełniają niekiedy inną, bardziej wyraźną funkcję – są świadectwem bogatego dziedzictwa kulturowego miasta i utrwalają jego historię, przy okazji stając się atrakcją turystyczną.

Najstarsze kościoły w Lublinie wiążą się z tymi punktami, które w średniowieczu były głównymi skupiskami ludności, a więc z trzema wzgórzami: Czwartkiem, Zamkowym i Staromiejskim. Są one załóżkami Lublina, nielicznymi świadkami wczesnego rozwoju miasta i jednocześnie początków chrześcijaństwa w Polsce. Zachowana architektura obronna niektórych miejsc świętych (np. nie wspomnianej tu wprawdzie, ale powszechnie znanej kaplicy Trójcy Świętej na Zamku Lubelskim) jest oznaką strategicznego położenia miasta na obszarze pogranicznym, narażonym na częste najazdy obcych wojsk, głównie ze wschodu. Z kolei wystrój kaplicy mówi o silnym przenikaniu się wpływów kultury wschodniej i zachodniej w mieście i całym regionie. Koncentracja starych kościołów jest również widoczna na terenach dawnych przedmieść Lublina, gdzie według obowiązujących przez wiele wieków trendów powstawały świątynie i klasztory fundowane przez majątne osoby. Historia wielu z tych budowli dowodzi, że mieszkańcy Lublina czynnie uczestniczyli w życiu całego kraju, a miasto cieszyło się zainteresowaniem i wsparciem ze strony władców Polski.

Świadectwem wielokulturowości i zróżnicowania konfesyjnego Lublina są miejsca święte innych wyznań i religii. Od początków istnienia miasta egzystowała tu społeczność prawosławna, której część, pod wpływem aktualnych wydarzeń (unia brzeska) przeszła do Kościoła grekokatolickiego. Zmienne losy budownictwa sakralnego arian i ewangelików były wyrazem, podlegających różnym nastrojom, nastawienia władców Polski i samych mieszkańców Lublina do prądów reformacyjnych oraz tolerancji religijnej wobec innowierców. Podobne stwierdzenie można odnieść do wyznawców judaizmu. Całkowite zniszczenie lubelskiej dzielnicy żydowskiej, a w tym bóżnic i synagog odzwierciedla dramatyczną historię tego narodu w okresie Holocaustu.

Obok dawnych miejsc sakralnych, w Lublinie pojawiają się współczesne elementy świętej przestrzeni miasta, które będą źródłem informacji o aktualnych wydarzeniach dla przyszłych pokoleń. Są to przede wszystkim nowe kościoły i towarzyszące im rozległe nieraz zespoły parafialne, budowane w nowych, tzw. sypialnianych dzielnicach mieszkaniowych Lublina (LSM, Czuby, Czechów, Konstantynów). Powstawały one od początku lat 80. XX w., początkowo bardzo dynamicznie, a w ostatniej dekadzie już mniej licznie. Z jednej strony, w ten sposób uzupełniano braki w infrastrukturze sakralnej i opiece duszpasterskiej w nowych częściach miasta, wynikające z antykościelnej polityki władz i zakazu budowania nowych świątyń w okresie komunizmu. Jednocześnie, były materialnym wyrazem upadku tego systemu w Polsce, odzyskania swobód obywatelskich przez ludzi i sposobem na zamknięcie poglądów religijnych i politycznych. Ponadto, fakt wznoszenia nowych kościołów był oznaką odradzania się Kościoła katolickiego i jego powrotu do dawnej znaczącej roli w życiu kraju. W Lublinie, od lat 80. powstało co najmniej kilkanaście

nowych zespołów sakralnych, które dzięki swojej nowoczesnej architekturze, a zwłaszcza wysokim świątyniom są bardzo czytelne w krajobrazie miasta.

LITERATURA

- Bilska-Wodecka E., 2004: Krajobraz religijny czy święta przestrzeń? [w:] Przyroda - Człowiek - Bóg (red. B. Izmańłow), IGiGP UJ, Kraków, s. 263-269.
- Denys M., Wyszowski M., 2000: Lublin i okolice. Przewodnik, *ideaMEDIA*, Lublin.
- Gmiterek H., 2008: Lublin w stuleciach XVII i XVIII. [w:] Szczygieł R., Gmiterek H., Dymmel P., Lublin. Dzieje miasta, Tom I, Od VI do końca XVIII wieku, Towarzystwo Miłośników Lublina, Wydawnictwo Tylda, s. 91-164.
- <http://czwartek.lublin.pl>
- Jackowski A., 2003: Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii. Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Jackowski A., 2007: Rozważania o krajobrazie sakralnym. [w:] Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju (red.) Ostaszewska K., Szumacher I., Kulczyk S., Malinowska E., Uniwersytet Warszawski, s. 133-143.
- Jackowski A., Sołjan I., 2001: Środowisko przyrodnicze a *sacrum*. [w:] Peregrinus Cracoviensis, z. 12, IGiGP UJ, Kraków, s. 29-50.
- Janas E., 1997: Miasto wydziałowe. Lublin u schyłku XVIII wieku. [w:] Lublin w dziejach i kulturze Polski (red.) T. Radzik i A.A. Witusik, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Lublinie, Krajowa Agencja Wydawnicza-Lublin sp. z o.o., s. 159-172.
- Kawałek R., Wysok W., 2001: Lublin. Jerozolima Królestwa Polskiego, Stowarzyszenie „Dialog i Współpraca”, Lublin.
- Lublin. Przewodnik (red.) B. Nowak, Wydawnictwo Test, Lublin, 2000.
- Maik W., 2005: Człowiek – przestrzeń – *sacrum*. Refleksje na temat turystyki i migracji pielgrzymkowych we współczesnym świecie. [w:] Geografia i Sacrum (red. B. Domański i S. Skiba), IGiGP UJ, Kraków, s. 307-313.
- Myśliński K., 1997: Lublin na dawnych szlakach handlowych. [w:] Lublin w dziejach i kulturze Polski (red.) T. Radzik i A.A. Witusik, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Lublinie, Krajowa Agencja Wydawnicza-Lublin sp. z o.o., s. 27-49.
- Parafia Ewangelicko-Augsburska w Lublinie. Historia-tradycja-współczesność (red. ks. D. Chwastek), Gaudium, Lublin, 2007.
- Przybylska L., 2005: Pojęcie przestrzeni sakralnej [w:] Geografia i Sacrum (red.) B. Domański i S. Skiba, IGiGP UJ, Kraków, s. 381-387.
- Przybylska L., 2008: Zróżnicowanie przestrzeni sakralnej Gdyni. [w:] Regiony Nadmorskie, 14, Katedra Geografii Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Gdański, Gdynia – Pelplin.
- Radzik T., 1997: Żyli z nami. [w:] Lublin w dziejach i kulturze Polski (red.) T. Radzik i A.A. Witusik, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Lublinie, Krajowa Agencja Wydawnicza-Lublin sp. z o.o., s. 245-269.

- Rozwałka A., 1997: Przemieszczenia lubelskiego grodu w czasach średniowiecza i jego związku z powstaniem miasta. [w:] Lublin w dziejach i kulturze Polski (red.) T. Radzik i A. A. Witusik, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Lublinie, Krajowa Agencja Wydawnicza-Lublin sp. z o.o., s. 7-21.
- Sawczuk H., 1991: Historia budowy miast, Politechnika Białostocka, Białystok.
- Szczęśna J., Gawrysiak L., 2009: Wielokulturowe dziedzictwo Lubelszczyzny elementem potencjału turystycznego regionu. [w:] Annales UMCS, Sec.B, 64/1, s. 37-52.
- Szczygieł R., 2008a: Lokacja miasta na prawie niemieckim i jego rozwój do końca XVI wieku. [w:] Szczygieł R., Gmiterek H., Dymmel P., Lublin. Dzieje miasta, Tom I, Od VI do końca XVIII wieku, Towarzystwo Miłośników Lublina, Wydawnictwo Tylda, s. 23-90.
- Szczygieł R., 2008b: W dobie przedkolacyjnej. [w:] Szczygieł R., Gmiterek H., Dymmel P., Lublin. Dzieje miasta, Tom I, Od VI do końca XVIII wieku, Towarzystwo Miłośników Lublina, Wydawnictwo Tylda, s. 9-22.
- Śladkowski W., 1997: Lublin powstańczy. [w:] Lublin w dziejach i kulturze Polski (red.) T. Radzik i A. A. Witusik, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Lublinie, Krajowa Agencja Wydawnicza-Lublin sp. z o.o., s. 191-207.
- Śladkowski W., 2000: W epoce zaborów. [w:] Radzik T., Śladkowski W., Wójcikowski G., Wójcikowski W., Lublin. Dzieje miasta, Tom II, XIX i XX wiek, Towarzystwo Miłośników Lublina, Wydawnictwo Multico, s. 11-172.
- Wadowski J. A., 2004: Kościoły lubelskie, Norbertinum, Lublin.